

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.113>
УДК 94(477.43) «1933»

Богдан ГАЛАЙКО

кандидат історичних наук,
начальник Центрального міжрегіонального відділу,
Український інститут національної пам'яті (Вінниця, Україна)
bohdan.halayko@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9543-6290

Володимир ТИЛІЩАК

кандидат історичних наук, заступник голови,
Український інститут національної пам'яті (Київ, Україна)
tylischak@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4572-5131

ПЕРШІ ВІДОМІ ФАКТИ ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ В ПІДРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: 1933-й рік, ВІННИЧЧИНА

Метою є привернення уваги до питання про початки комеморації жертв Голодомору у підрадянській Україні. Вводяться в науковий обіг матеріали про перші відомі комеморативні практики вшанування жертв Голодомору, що були організовані наприкінці 1933 р. на Вінниччині. **Методологія дослідження** побудована на принципах історизму й об'єктивності та спирається на критичний історичний аналіз джерел. На основі матеріалів архівно-кримінальної справи реконструйовано процес організації особливих поминальних вечерь у селах Вінницької області переважно у грудні 1933 р. Хоч ця ініціатива і мала локальний характер, але є важливою як один із перших громадських заходів на вшанування жертв Голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Адже питання, коли саме на територіях, що були охоплені трагедією, почали згадувати загиблих, залишається відкритим.

Цитування: Галайко Б., Тилішак В. Перші відомі факти вшанування пам'яті жертв Голодомору в підрадянській Україні: 1933-й рік, Вінниччина. *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 113—124. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.113>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2023. № 2 (569)

Розглянута у дослідженні ініціатива стала реакцією на пережитий голод. Вона містила не лише поминання померлих, а й вияви турботи про тих, хто втратив годувальників, через організацію поминальних вечерь для різних груп: удів, дівчат, дітей. Установлено, що ініціатива охопила щонайменше десяток сіл тодішніх Уланівського і Хмільницького районів. Участь у заходах узяли сотні мешканців. Виявлені матеріали по-новому розкривають морально-психологічний відгук на пережитий голод, демонструють, що не завжди це було руйнування морально-етичних основ. Проявлялись і протилежні реакції. Зокрема, як свідчать опрацьовані матеріали, пережиті страхиття стимулювали релігійні почуття. Водночас розглянуті поминальні вечери у селах Вінниччини у грудні 1933 р. були спрямовані не лише на згадування померлих від голоду, а й стали виявом уваги до тих, хто потребував підтримки. І той досвід поєднання пам'яті про померлих і турботи про нужденних є актуальним і сьогодні. Він цілком може бути продовжений у сучасних умовах, коли нашу пам'ять про вбитих Голодомором буде виражено увагою до тих, хто нині потребує допомоги.

Ключові слова: Голодомор 1932—1933 рр., комеморативні практики, вшанування померлих від голоду, Хмільницький район, Уланівський район, Вінницька область.

Щороку у четверту суботу листопада в Україні вшановують пам'ять жертв Голодомору. Проте на питання, коли саме це відбулося вперше, зокрема на території, що були охоплені трагедією, на сьогодні однозначної відповіді немає, а час витоків і початків комеморації жертв Голодомору залишається недостатньо вивченим.

Прийнято вважати, що у радянській Україні відновлення пам'яті про Голодомор і вшанування його жертв розпочалося наприкінці 1980-х років із послабленням комуністичного тоталітарного режиму. Саме в часи «перебудови» почали встановлювати пам'ятники та проводити масові меморіальні заходи й панахиди [1, С. 51; 2, С. 169—170; 3, С. 410—413]. Значно менш відомі ініціативи із вшанування померлих від голоду 1932—1933 рр. під час нацистської окупації¹. Проте, виявлені нами документи дають підстави стверджувати, що перші громадські заходи, зокрема на Вінниччині, було організовано ще наприкінці того самого трагічного 1933 р.

Питання поминання померлих від голоду недостатньо відображено й у роботах, присвячених аналізу релігійного життя періоду Голодомору 1932—1933 рр. У центрі уваги дослідників цієї проблематики (О. Бойко, О. Ігнатуша, А. Киридон, Т. Савчук, Т. Грузова) передусім перебували різні аспекти стосунків влади й церкви, тиск тоталітарної держави на церковно-релігійну сферу [4, С. 214—222; 5; 6, С. 112—126; 7, С. 168—187; 8, С. 134—137; 9, С. 147—153]. Відзначаються деструктивні зміни у традиційній обрядовості, що стали наслідком антирелігійних заходів влади та страшних умов голоду, і які особливо зачепили поховальну та поминальну обрядовість. Зокрема, зауважено, що «у 1933 р. дев'ятий день і сороковини не справляли» [5, С. 7; 10,

¹ А. Ц. Вшанування пам'яті дорогих. Пам'ятник в селі Марченках померлим 1933 року. *Миргородські вісті*. 15.07.1943. № 53. С. 4; Логвин Іван. Гідно вшанувати пам'ять померлих від голоду 1933 року. *Таращанські вісті*. 08.08.1943. № 60. С. 4.

С. 105—106]. Хоча, водночас, дослідники відзначають і феномен зростання релігійності населення в умовах Голодомору [4, С. 218—219; 8, С. 135; 11, С. 32].

Попри усе, очевидно, що питання витоків комеморативних практик вшанування померлих від голоду у 1932—1933 рр. заслуговують на увагу. Сподіваємося, що запропонована стаття посприє науковому зацікавленню цією проблематикою та подальшим пошукам.

Поштовхом до дослідження стало спецповідомлення секретно-політичного відділу ОДПУ (СПВ ОДПУ) про «масові панахиди церковників у Вінницькій області», опубліковане у збірнику документів «Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы» та низці інших [12, С. 515—516; 13, С. 577—578]. У повідомленні зазначено, що у грудні 1933 р. в деяких селах Уланівського й Хмільницького районів Вінницької області УСРР «відмічена організація масових панахид і поминок за померлими з голоду» [12, С. 516].

Базуючись на зазначеному повідомленні, ми здійснили архівні пошуки, в результаті яких у Державному архіві Вінницької обл.² виявлено архівно-кримінальну справу організаторів таких панахид³. Вивчення матеріалів цієї справи допомогло встановити та реконструювати історичні події, які охопили низку сіл Вінниччини й фактично стали одними із перших в Україні практик вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 рр.

В архівно-кримінальній справі № 24323 серед обвинувачених фігурувало дев'ять осіб: четверо чоловіків (з яких двоє священників) та п'ятеро жінок. Справа налічує 288 аркушів і містить матеріали слідства, серед яких анкети обвинувачених, довідки на них, протоколи допитів свідків та обвинувачених, обвинувачувальний висновок, витяги із протоколу судової трійки ДПУ УСРР, а також матеріали реабілітації. У справі збереглися фото деккого із звинувачених. На жаль, лише дві фотографії містять на зворотному боці підписи.

Вивчення матеріалів кримінальних справ того періоду показує, що слідчі доволі часто не ставили собі за мету з'ясувати істину та усі деталі розслідуваної справи. Їхньою метою нерідко було обґрунтувати провину наперед визначених осіб [14, С. 15]. Проте у досліджуваному випадку ми маємо справу із доволі поверховим підходом співробітників каральних органів до слідства, бажанням його завершити якомога швидше. Так, перші арешти було проведено 8 січня 1934 року, а вже 28 лютого обвинувачені постановою трійки ДПУ УСРР отримали вироки⁴. Наслідки таких дій «чекістів» розглянуто нижче.

² Автори висловлюють щирі вдячність співробітникам Галузевого державного архіву Служби безпеки України і Державного архіву Вінницької обл. за допомогу в пошуках і копіюванні архівних матеріалів.

³ Державний архів Вінницької обл. (ДАВінО). Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24323.

⁴ Там само. Арк. 184—190.

Варто зауважити, що масштаби голоду в Уланівському та Хмільницькому районах були доволі значними. Хоча у травні 1933 р. відповідальний секретар Вінницької обласної оздоровчої комісії Гуревич відніс Хмільницький р-н до другої групи районів області за ступенем голоду, а Уланівський — до третьої [15, С. 430]. Щоправда, цей розподіл, мабуть, був доволі умовним. Функціонери прагнули таким способом применшити масштаби голоду в області. Адже ще у березні того ж року секретар Вінницького обкому КП(б)У Володимир Чернявський повідомляв, що в Уланівському р-ні голодуванням уже охоплено чотири села [16, С. 377].

У свідченнях очевидців ідеться про значні масштаби голодування у цих районах. У деяких селах навіть пригадували випадки людоїдства [17, С. 75—77, 110, 127, 173]. За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України втрати через надсмертність у 1932—1933 рр. в Уланівському р-ні склали 213,1, а в Хмільницькому р-ні — 83,8 осіб на 1000 населення⁵. Матеріали опрацьованої архівно-кримінальної справи також містять відомості про голодні смерті. Зокрема, у довідці Маркушівської сільської ради згадується, що чоловіка Лампії Кошової із с. Маркуші «заморили голодом, мусів померти весною 1933 року»⁶.

Як впливає із опрацьованих архівних матеріалів, ініціатором організації поминання померлих від голоду став мешканець села Митинці тодішнього Уланівського р-ну Антон Климів. Йому на той час було менше 50 років⁷, його дружині Ользі було 29 років, а сину Григорію — 6. До колгоспу Антон так і не вступив. Весною 1933 р. у нього відібрали землю за «невиконання агромінімуму», тож у анкеті обвинуваченого з його слів записали: «После раскулачивания ничего не имею»⁸.

Вочевидь, А. Климів у 1933 р. голодував, бо ж про власне здоров'я під час слідства повідомив, що «хворий усередині»⁹. Тюремні лікарі у своїй довідці зазначили, що стан його здоров'я слабкий і зафіксували серцеву недостатність¹⁰. Також весною того року помер його батько.

Попри це, Антон Климів був активним у церковній громаді. Служив папаяром у церкві.

Наприкінці листопада 1933 р. Климів із дружиною запросили до себе групу жінок із церковної громади. На цій зустрічі Антон закликав влаштовувати вечері-поминки за померлими від голоду та посилено молитися, щоб народ не спіткало таке ж горе, як було.

⁵ Висловлюємо щирі вдячність д-ру екон. наук Наталії Левчук за надані дані. Про підрахунки демографів також див.: [18, С. 257—264].

⁶ ДАВінО. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24323. Арк. 7.

⁷ В анкеті обвинуваченого та в обвинувальному висновку як рік народження А. Климів подано — 1885 р., але у довідці сільради — 1889 р., що, мабуть, ймовірніше.

⁸ ДАВінО. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 24323. Арк. 12.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. Арк. 161.

Як свідчила одна із учасниць тієї зустрічі, Дарина Шатковська, Антон на ній наголосив: «Потрібно нам проводити вечери-поминки за померлими з голоду весною, щоб ніхто більше не гинув, як це було до цих пір, щоб не різали люди один одного і не їли. Потрібно більше молитися, щоб нас більше не спіткало таке горе».

При цьому Антон спирався на «наказ» свого батька, котрий явився йому уві сні і велів провести поминки¹¹.

А. Климів запропонував організовувати не просто панахиди, а поминальні вечери. До того ж проводити їх спеціально для вдів, дівчат і дітей, що втратили свої рідних годувальників, і молитися за всіх померлих, відомих і невідомих.

Першу вечерю для вдів тоді ж наприкінці листопада Антон організував у себе. Було з десяток жінок. З чоловіків були лише він, один з його сусідів і священник Мефодій Полішук. Останній підтримав ініціативу Климів та брав активну участь у панахидах. У грудні отець Мефодій, відповідаючи на питання одного із сусідніх священників, навіщо ці панахиди, говорив: «Коли ми проводимо молитви за душі померлих людей, то тоді їм робиться легше і коли людина падає у горе, то душі, за які людина молилась, полегшують своїми молитвами її горе. Так підтримується віра у Бога. А віра у Бога особливо потрібна, бо ж багато народу загинуло з голоду, викликаного не Богом, а радянською владою»¹².

Саме отця Мефодія, що до 1933 р. був ієромонахом у монастирі в с. Скаржинці, співробітники ДПУ визнали, фактично, головним обвинуваченим, і він отримав найжорстокіше покарання, адже належав до «соціально ворожого класу». До того ж, за даними згадуваної вище доповідної записки СПВ ОДПУ, «ініціатива з влаштування панихид і обідів виходить від попів і бродячих монахів» [12, С. 516].

Усього у Митинцях упродовж грудня 1933 р. відбулось щонайменше 20 таких поминальних вечерів для жінок, дівчат та дітей¹³. Але ініціатива поминання померлих від голоду не обмежилась одним селом. Антон Климів ставив за мету якомога розширити коло учасників. На першій зустрічі він говорив жінкам, «щоби усі люди, по всіх селах поминали своїх мертвих родичів»¹⁴. А на одній із вечерів в с. Торчин, нібито, стверджував, що потрібно у кожному селі провести по 50 панахид¹⁵.

Митинецькі жінки пекли хлібини та з ними йшли у сусідні села, де закликали долучатися до ініціативи та організовувати поминальні вечери. Зокрема, згадувана вище Дарина Шатковська із іншими односільчанками ходила у сусідні

¹¹ Там само. Арк. 116—117. Пізніше у селах ширились різні чутки, що з Антоном уві сні «говорив» Бог, або ж св. Серафим, чи то св. Антоній.

¹² Там само. Арк. 92.

¹³ Так само. Арк. 115.

¹⁴ Там само. Арк. 117.

¹⁵ Там само. Арк. 95.

села Сальницю, Сулківку, Торчин. Жінки із цих сіл, у свою чергу, рушали до наступних. Ось як, наприклад, свідки описують залучення до ініціативи поминання померлих від голоду с. Терешпіль. 19 грудня до місцевої церкви під час відправи прийшли троє жінок із сусіднього села Сулківка. Вони принесли коровай і просили священника відслужити панахиду за упокій душ померлих від голоду. Після цього він був розділений між усіма присутніми у церкві. Сулківські гості закликали терешпільських влаштовувати вечері-поминки¹⁶.

Тож упродовж грудня 1933 р. ініціатива охопила щонайменше десяток сіл Уланівського та Хмільницького районів. Зокрема, у матеріалах справи згадуються поминальні вечері у селах Зофіпіль, Качанівка, Лип'ятин, Маркуші, Митинці, Морозівка, Рибчинці, Сальниця, Скаржинці, Сулківка, Торчин, Терешпіль. Причому у деяких з них відбулось із двадцять, а, можливо, і більше поминальних вечерів¹⁷.

У таких вечерях брали участь по кілька десятків чоловіків і жінок. У матеріалах справи засвідчено дані про чисельність деяких із них, що були зафіксовані місцевими партійними активістами чи представниками влади. Так, на вечері у с. Сулківці було до 60 людей, переважно молодих дівчат¹⁸. 24 грудня у Маркушах у хаті Тетяни Гаврилюк зібралося до 50-ти селян і селянок¹⁹. Того ж дня на вечерю в с. Торчин зійшлися понад 30 жінок. На дитячу вечерю у цьому селі також прийшли майже 30 маленьких учасників²⁰. Найчисленніші поминальні заходи відбулися у найбільшому селі регіону — Сальниці, де, за даними СПВ ОДПУ, на першій панихиді присутніми було до 200, а на другій — 150 осіб [12, С. 516].

До поминальних вечерів запрошували священника, який служив панахиду. Щоправда, як впливає із матеріалів справи, не всі ієреї зголошувалися на такі прохання селян, адже вони не зовсім відповідали церковним канонам. Так, наприклад, священник с. Качанівки, який не брав участь у поминаннях, вказував на допиті, що час влаштування поминок церквою уже минув, їх проводили відразу після збору врожаю²¹.

Учасники та учасниці зібрань співали релігійних і поминальних пісень. Зокрема, в обвинувачувальному висновку слідчі виділили такі слова пісні, яка звучала на вечері із дітьми у с. Торчин:

Молітеся діти Богу,
Бо смерть за селом.
А як за селом є,
То і в селі буде.
А як у селі буде,
То і до хати прийде.

¹⁶ Там само. Арк. 66—70.

¹⁷ Там само. Арк. 176.

¹⁸ Там само. Арк. 84.

¹⁹ Там само. Арк. 73—74.

²⁰ Там само. Арк. 95.

²¹ Там само. Арк. 58.

Під час поминального зібрання зазвичай у кімнаті на стіл ставили ікони і хліб, запалювали свічки. Зокрема, на згадуваній вище вечері у Маркушах, у домівці Тетяни Гаврилук, місцеві партійні активісти, що увірвалися до хати, побачили посеред кімнати стіл. На ньому були коровай, кілька звичайних хлібин, дві — у формі хреста та 12 проскур. У хлібах запалені свічки. У Сулківці активісти сільради у хату увійшли уже після завершення вечері й застали стіл із запаленою великою свічею²².

Такі вторгнення представників місцевої влади на поминальні заходи розпочалися у двадцятих числах грудня, адже вечірні й нічні зібрання із десятками учасників та учасниць у селянських хатах непокоїли керівництво. У кількох селах, як-от Сулківка, Торчин, Терешпіль, Маркуші, почали навіть розганяти та забороняти проведення поминальних зустрічей. Водночас, як виглядає, саме представники місцевої влади Сальниці та Терешполя власне й донесли «чекістам» про вечері. Ці донесення стали підставою для появи згаданого спецповідомлення СПВ ОДПУ.

Тож на різдвяні свята 1934 р. у Митинці та сусідні села вирушили співробітники Вінницького облівдіалу ДПУ УСРР. 8—9 січня 1934 р. у Митинцях були арештовані згадувані вище Антон Климів, о. Мефодій Полішук, Дарина Шатковська. Крім них ще затримали священника с. Сулківка о. Володимира Переверзієва, а також по одному мешканцю(ці) із сусідніх сіл, яких оперативники визначили як головних організаторів поминань у своїх населених пунктах. Зокрема, було заарештовано Тимофія Волошина із Сулківки, Євдокію Бовкун із Рибчинець, Марію Гунько із Торчина Уланівського р-ну, Ганну Романишину із Зофіполя та Серафиму Рябу із Качанівки Хмельницького р-ну. Впродовж майже двох місяців їх утримували у Вінницькій тюрмі і 28 лютого було засуджено судовою трійкою ДПУ УСРР за статтею 54-10 КК УСРР (антирадянська пропаганда) до різних термінів ув'язнення. Найжорстокіше, як уже згадано, покарали о. М. Поліщука — п'ять років ув'язнення у виправно-трудовому таборі. А. Климів, В. Переверзієв та С. Рябу засудили до трьох років таборів. Також на три роки вислали Д. Шатковську у Північний край, а Є. Бовкун — у Казахстан. Інші отримали умовні терміни²³. Так було обірвано одну із перших громадських ініціатив ушанування вбитих голодом, організованим радянською владою у 1932—1933 рр.

Хоча розглянута ініціатива поминальних вечерь і мала локальний характер, але була важливою як один із перших громадських заходів на вшанування жертв Голодомору. Вивчення матеріалів справи дає підстави зробити певні висновки та висловити деякі міркування. Передусім варто зазначити, що співробітники ДПУ не дослідили обставини у повному обсязі (на щастя для інших учасників тих заходів!). Зокрема, вони не здійснили кроків для виявлення організаторів наймасовіших поминань у Сальниці, про які йдеться у цитованому

²² Там само. Арк. 73—74, 84.

²³ Там само. Арк. 184—190. 1989 року всіх засуджених за цією справою було реабілітовано.

спецповідомленні СПВ ОДПУ. Також за свідченнями, що містяться у справі, активну участь у проведенні панахид за померлими від голоду брав молодий священник із Лип'ятина Уланівського району Микола Оверчук. За словами його дружини, він «узяв на себе апостольську працю з організації трапез за померлими з голоду і для допомоги потребуючим». До організації цих трапез приєднався священник з м. Уланова Михайло Силін²⁴. Проте ці ієреї не стали фігурантами кримінальної справи²⁵. Співробітники ДПУ зосередилися на кущі сіл довкола Митинець. Вочевидь, вони прагнули якнайшвидше завершити слідство, тож можемо припускати, що масштаби поминальних заходів у грудні 1933 р. насправді були ширшими, аніж виявили «чекісти».

Сама ідея вечерь на вшанування пам'яті померлих від голоду, безперечно, сформувалася в Антона Климів та його соратників і соратниць на ґрунті звичаїв Дмитрівської поминальної суботи, що поширені у православній традиції (хоча вочевидь мають ще дохристиянське походження)²⁶. Дмитрівська субота відзначається на початку листопада. Важливою складовою поминальних обрядів у ці дні були обіди, на які запрошували убогих і незнайомих. Вони розпочинались під вечір і продовжувались по заході сонця. На стіл ставили паляницю із свічкою, вели тихі розмови та співали «божественних» пісень [19, С. 192—195]. Відповідно до згадуваної традиції проходили у грудні 1933 р. поминальні вечері й у селах Вінниччини. Проте важливою складовою ініційованих А. Климівим заходів стала організація їх спеціально для тих, хто втратив годувальників через голод і репресії влади. Тобто для вдів, дівчат, дітей.

Ініціатива проведення таких поминальних вечерь стала реакцією на пережиті страхиття голоду. Поширеними є уявлення про те, що Голодомор руйнував традиційні моральні засади, викликав «значні зміни у психіці людей, витруївши людяність, затьмаривши розум» [20, С. 277]. Це справедливо у багатьох випадках, проте описані вище практики селян Вінниччини засвідчують, що не завжди реакцією на голод ставало руйнування морально-етичних основ. Існували й протилежні прояви. Зокрема, пережиті страхиття стимулювали релігійні почуття, як це демонструють розглянуті вище матеріали. Причому, ця релігійність не завжди могла виражатися у церковних рамках. І це питання проявів народної релігійності як реакції на голод та дії тоталітарного режиму, на нашу думку, цілком заслуговує стати темою спеціального дослідження, а виявлені нами матеріали можуть слугувати корисним джерелом для нього.

Варто зауважити та привернути увагу до ще одного аспекту ініціативи А. Климів. Започатковані ним заходи були спрямовані не лише на поминання померлих від голоду, а й стали виявом турботи про тих, хто потребував підтримки. Вечері організовували для тих груп односельців, хто втратив году-

²⁴ Там само. Арк. 91.

²⁵ Щоправда о. Микола Оверчук був репресований і страчений у 1937 р., але й тоді його в організації панахид за померлими від голоду не звинувачували.

²⁶ Див., напр.: <https://www.pravenc.ru/text/172067.html>

вальників, — передусім для вдів та дітей. І той досвід поєднання пам'яті про померлих і турботи про нужденних є актуальним і сьогодні. Він цілком може бути продовжений у сучасних умовах, коли нашу пам'ять про вбитих Голодомором буде виражено й у допомозі тим, хто її потребує.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Veselova, O.M. Uvichnennia pamiati zhertv holodu-henotsydu 1932—1933 rr. v Ukraini. *Ukrainian Historical Journal*. 2004, 2: 50-67 [in Ukrainian].
[Веселова О.М. Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 50—67].
2. Veselova, O.M. Memorialni znaky j pamiatnyky zhertvam holodu-henotsydu 1932—1933 rr. v Ukraini. *Kraieзнавство*. 2009. 1-2: 169-179 [in Ukrainian].
[Веселова О.М. Меморіальні знаки й пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932—1933 рр. в Україні. *Краєзнавство*. 2009. №1/2. С. 169—170].
3. Ushynskij, O. Pro vshanuvannia pamiati zhertv Holodomoru 1932—1933 rokiv v selakh Kyivschyny: pershi pamiatnyky zhertvam henotsydu. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia poshuky*. 2008, 18: 410-413 [in Ukrainian].
[Ушинський О. Про вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в селах Київщини: перші пам'ятники жертвам геноциду. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 410—413].
4. Bojko, O.V. Pravoslavna tserkva na Dnipropetrovshyni v roky Holodomoru (1932—1933 rr.). *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*. 2011, 9: 214-222 [in Ukrainian].
[Бойко О.В. Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932—1933 рр.). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2011. Вип. 9. С. 214—222].
5. Hruzova, T.S. Relihiyne zhyttia v USRR v umovakh upokorennia holodom (1932—1933 rr.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020, 2(54). URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/945> [in Ukrainian].
[Грузова Т.С. Релігійне життя в УСРР в умовах упокорення голодом (1932—1933 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. 2(54). URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/945> (дата звернення: 23.03.2021)].
6. Ihnatusha, O.M. Razom z narodom: tserkva v umovakh holodomoru 1932—1933 rr. In: Turchenko F.H. (Ed.). *Holodomor 1932—1933: zaporiz'kyj vymir*. Zaporizhzhia: Pros-vita, 2008, 112-127 [in Ukrainian].
[Ігнатуша О.М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932—1933 рр. Голодомор 1932—1933: запорізький вимір. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 112—127].
7. Kyrydon, A.M. Derzhava-Tserkva-Suspil'stvo: inversna transformatsiia v suspilstvi. Rivne: RIS KSU, 2011 [in Ukrainian].
[Киридон А.М. Держава-Церква-Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві. Рівне, 2011. 216 с.].
8. Savchuk, T.H. Pravoslavne dukhovenstvo v umovakh Holodomoru 1932—1933 rr. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. 2013, XXXV: 134-137 [in Ukrainian].
[Савчук Т.Г. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932—1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXV. С. 134—137].

9. Politychni represii na Podilli v XX stolitti. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Vinnytsia, 23-24 lystopada 2001 r.). Vinnytsia, 2002, 147-153 [in Ukrainian].
[Політичні репресії на Поділлі в XX столітті. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 23—24 листопада 2001 р.). Ред. кол.: Давидюк А.Т., Кравченко П.М., Лациба В.П. Вінниця, 2002. С. 147—153].
10. Stasiuk, O.O. Transformatsiia simejnoi obriadovosti ukrainsiv naprykintsi 20-kh — na pochatku 30-kh rr. XX st. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. 2007. 22: 102-109 [in Ukrainian].
[Стасюк О.О. Трансформація сімейної обрядовості українців наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. XX ст. *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 22. С. 105—106].
11. Vynokurova, F.A., Podkur, R.Yu. Holod 1932—33, 1946—47 rr. Vinnytska oblast: Dokumenty i materialy. Vinnytsia, 1998 [in Ukrainian].
[Винокурова Ф.А., Подкур Р.Ю. Голод 1932—33, 1946—47 рр. Вінницька область: Документи і матеріали. Вінниця, 1998. 224 с.].
12. Spetssoobshchenie SPO OGPU o massovykh panikhidakh tserkovnikov v Vinnitskoj oblasti. *Sovetskaia derevnia blazami VChK—OGPU—NKVD. 1918—1939. Dokumenty y materialy*. Vol. 3: 1930—1934 gg. Book 2: 1932—1934 hh. Moscow, 2005. 515-516 [in Russian].
[Спецсообщение СПО ОГПУ о массовых панихидах церковников в Винницкой области / Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы. В 4-х т. Т. 3. 1930—1934 гг. Кн. 2. 1932—1934 гг. Москва, 2005. С. 515—516].
13. Spetssoobshchenie SPO OGPU o massovykh panikhidakh tserkovnikov v Vinnitskoj oblasti. «*Sovershenno sekretno*»: *Lubianka — Stalynu o polozheniyu v strane (1922—1934 hh.)*. Vol. 10: 1932-1934 hh. Book 1. Moscow, 2017, pp. 577-578. [in Russian].
[Спецсообщение СПО ОГПУ о массовых панихидах церковников в Винницкой области. «Совершенно секретно»: *Лубянка — Сталину о положении в стране (1922—1934 гг.)*: Сб. док. в 10 т. Т. 10 в 3 ч. 1932—1934 гг. Ч. 1. Москва, 2017. С. 577—578].
14. Tylishchak, V.S. 1930. U.S.R.R. Povstannia. Kyiv: Smoloskyp, 2017 [in Ukrainian].
[Тилищак В.С. 1930. У.С.Р.Р. Повстання. Київ, 2017. 224 с.].
15. Dopovidna zapyska vidpovidalnoho sekretaria Vinnytskoi oblasnoi ozdorovchoi komisii Hurevycha u Vinnytskyj obkom partii pro holoduvannia naselennia oblasti. *Holod ta holodomor na Podilli 1920—1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. 2007. 430-431 [in Ukrainian].
[Доповідна записка відповідального секретаря Вінницької обласної оздоровчої комісії Гуревича у Вінницький обком партії про голодування населення області. 17 травня 1933 р. *Голод та голодомор на Поділлі 1920—1940 рр. Збірник документів та матеріалів*. 2007. С. 430—431].
16. Dopovidna zapyska sekretaria Vinnyts'koho obkomu KP(b)U V. Cherniavskoho sekretaria TsK KP(b)U S. Kosioru ta P. Postyshevu pro holod v rajonakh Vinnytskoi oblasti. *Holod ta holodomor na Podilli 1920—1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. 2007. 376-390 [in Ukrainian].
[Доповідна записка секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського секретаря ЦК КП(б)У С. Косіору та П. Постишеву про голод в районах Вінницької області. 17 березня 1933 р. *Голод та голодомор на Поділлі 1920—1940 рр. Збірник документів та матеріалів*. 2007. С. 376—390].
17. Dorosh, M. (Comp.). Barvinkovyj shepit. Spohady ochevydtsiv holodnoho moru 30-tykh rokiv. Khmilnytskyj rajon. Vinnytsia, 2018 [in Ukrainian].
[Барвінковий шепіт. Спогади очевидців голодного мору 30-тих років. Хмільницький район. Упоряд. Дорош М. Вінниця, 2018. 244 с.].

18. Levchuk, N.M. Rajonna dyferentsiatsiia vtrat naselennia Ukrainy unaslidok holodu v 1933 rotsi. *Holod v Ukraini u pershij polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947). Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (20—21 lystopada 2013 r., Kyiv)*, 257-264 [in Ukrainian].
[Левчук Н.М. Районна диференціація втрат населення України унаслідок голоду в 1933 році. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921—1923, 1932—1933, 1946—1947). Матеріали Міжнародної наукової конференції (20—21 листопада 2013 р., Київ)*. 2013. С. 257—264]
19. Kylymnyk, S. Ukrainskyj rik u narodnykh zvychaiakh v istorychnomu osvittenni. Vol. 5. Osinnij tsykl. Vinnipeg, 1963 [in Ukrainian].
[Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Т. 5. Осінній цикл. Вінніпег, 1963. 288 с.]
20. Bem, N.V. Moraľno-politychnyj stan ukrains'koho selianstva v umovakh holodomoru. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. 2003. 10: 250-284 [in Ukrainian].
[Бем Н.В. Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 10. С. 250—284].

Надійшла / Received 23.01.2023

Bohdan HALAIKO

Candidate of Historical Sciences (PhD in History),
Head of the Central Interregional Department,
Ukrainian Institute of National Remembrance (Vinnytsia, Ukraine)
bohdan.halayko@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-9543-6290>

Volodymyr TYLISHCHAK

Candidate of Historical Sciences (PhD in History),
Deputy Head,
Ukrainian Institute of National Remembrance (Kyiv, Ukraine)
tylishchak@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-4572-5131>

THE FIRST DOCUMENTED FACTS COMMEMORATION OF THE HOLODOMOR VICTIMS IN SOVIET UKRAINE: 1933, VINNYTSIA REGION

The purpose of this article is to pay attention to the beginnings of the commemoration of the Holodomor victims in Soviet Ukraine. Materials about the first documented commemorative practices of honoring the Holodomor victims in Soviet Ukraine, which were organized at the end of 1933 in the Vinnytsia region, are introduced into the scientific discussion. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity and critical analysis of historical sources. The research, which is based on the materials of the archival criminal case, reconstructs the process of organizing the special commemorative dinner in the villages of the Vinnytsia region, mainly in December 1933. Even though the initiative of such memorial suppers was on the local level, it is important as the first public commemorative practice of honouring the Holodomor 1932—1933 victims in Ukraine. After all, the question of when the commemoration of those starved to death in 1932—1933 began on the territories covered by the Holodomor remains opened. The initiative considered in this article was a reaction to

the starvation and included not only the commemoration of the dead but also the expression of care for those who lost their breadwinners because of hunger and repressions through the organization of the memorial suppers for various groups, particularly widows, girls and children. It is established that the initiative covered at least a dozen villages in the Ulaniv and Khmilnyk districts. Hundreds of residents of these villages took part in the described events. These findings reveal a new side of the moral and psychological reaction to starvation, and in particular, demonstrate that hunger did not always undermine moral and ethical bonds. The opposite happened too. In particular, the horrific famine provoked religious feelings. The suppers were organized not only to commemorate but to take care of those who desperately needed help in the Vinnytsia region in December 1933. Also, the experience of combining commemoration and taking care of those who are in need seems to be very relevant nowadays. That experience can find a continuation in our time when honoring the victims of the Holodomor will include attention to those who need help today.

Keywords: *Holodomor (famine of 1932—1933), commemorative practices, commemoration of the Holodomor victims, Khmilnyk district, Ulaniv district, Vinnytsia region.*